

Красимир ХРИСТАКИЕВ

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, България
k.hristakiev@ts.uni-vt.bg

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА МЪЛЧАНИЕТО НА ФУКО ПО АДРЕС НА РАБЛЕ

Krasimir HRISTAKIEV

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

ONCE AGAIN ON FOUCAULT’S SILENCE ADDRESSING RABELAIS

In the present text, we track down where Foucault in his reflections refers to the Renaissance novelist Fr. Rabelais. In the 1960s of 20th century at the latest, Foucault translated from English into French a paper by L. Spitzer, a great part of which was dedicated to Rabelais. In 1966 at a maximally significant conceptual place in “The Order of Things“, Foucault commented on an extensive quotation by Rabelais. In 1975 in an interview of his, he referred once again to the author of Gargantua in order to clarify the contemporary notions of “literature”.

Ключови думи: Фуко, Шпитцер, Рабле, епистемология, стилистика

Keywords: Foucault, Spitzer, Rabelais, epistemology, stylistics

Анализът на изказите...
установи един закон на рядкост...:
принципа, че никога не е казано всичко...
(Фуко 1996: 137–138)

Бил ли е някога Рабле аналитичен обект за Фуко? Отговорът на този и сам по себе достатъчно интересен въпрос изглежда ясен и първият проблем, който повдига – решен по категоричен начин: „*Никъде в изследванията си Фуко не споменава Рабле. Вероятно не е намирал за необходимо*“ (Атанасов 1993: 53), пише Стоян Атанасов. Във френския вариант на същия текст, публикуван година по-късно, констативният категоризъм на фразата в известна степен едновременно отслабва и се разпростира в по-широка област – вече не само в „*в изследванията*“, а сякаш въобще в цялото поле с писмени следи, оставени от Фуко: „*A ma connaissance Foucault n’a jamais fait mention de Rabelais. Probablement il n’en avait que faire*“ (Atanassov 1994: 205). Въпреки че не става дума за дословен превод на по-ранната статия, микротезата, която коментираме тук, е съхранена. Казано по друг начин: „Погледът на Рабле е достоен за този на Фуко. При все това, този тук *се отклонява* от онзи там“ (Atanassov 1994: 206). Причината за „*мълчанието на Фуко по адрес на Рабле*“ (Атанасов 1993: 53) трябва да се търси в самата несъвместимост на техните възгледи за

отношението тяло – власт: докато за Фуко властта подлага тялото на регулярен натиск, който постепенно го подчинява дори само като му придава своята форма на полезно знание, то за Рабле тъкмо тялото, великански разраснато, несъразмерно,менящо формата си, възплъщава властта, оставайки далеч от всяка скрито принудителна свобода, от всяка изискуема индивидуализация.

В настоящия текст проверяваме на нивото на изказите възможността Фуко да е въвличал някъде в своите разсъждения романиста Рабле. Дали авторът на „Надзор и наказание“ успява да реализира своите изследователски проекти, без да направи нито една препратка, да цитира която и да било изразителна фраза, да използва като алегорични някои от събитията или като нарицателни някои от имената в „Гаргантюа“ – на концептуално значимо място (както прави с „Дон Кихот“ на Сервантес (Фуко 1992: 91–96) или дори само по страничен повод? Тълкувателят на ранните генеалогически етапи на модерната западна култура се е разминал с един „старомодерен“ автор, с един роман, симптоматичен за нейната праистория? Ако това е така, не съществуват ли, все пак, някакви важни изключения, напълно цялостно ли е разминаването?

I. Рабле през Шпитцер

Най-късно през 60-те години на ХХ в. Мишел Фуко превежда от английски на френски език един емблематичен текст на австрийския романист Лео Шпитцер, озаглавен „Лингвистика и литературна история“ (Spitzer 1948). Това въвеждащо есе в оригиналния си вид е поставено в началото на едноименен сборник със стилистични анализи на Шпитцер, публикуван през 1948 г. То е резултат от незначително разширяване на публична лекция, адресирана до Департамента по съвременни езици и литератури в университета в Принстън, носеща съвсем друго заглавие: „Thinking in the Humanities“ („Мисленето в хуманитарните науки“). Преводът на Фуко е публикуван едва през 1970 г. в сборника „Стилистични изследвания“ (Spitzer 1970) под ново заглавие: „Art du langage et linguistique“ („Изкуство на езика и лингвистика“). В значителна част от текста Шпитцер представя собствения си научен път, в който Рабле заема осезаемо, дори централно място. Фуко превежда последователно изводите на Шпитцер, израстващи от анализ на микроскопични езикови детайли, често провеждан с удивително продуктивна ерудиция, с на места сякаш пределна задълбоченост на погледа. Посочваме един по-непретенциозен пример с оглед автора, който ни интересува: „...забавната етимология, която Рабле дава на „Бос“ (Beauce = *Beau-ce*)¹ – „Аз намирам за *добро това*“, и неговите повторения на думи като „moine moinant de moinerie“ („монах, омонашващ монашеството“) произхождат от схоластическите прийоми – но... избликват от един конкретен

¹ Според езиковата шега на Рабле, местността *Бос* е наречена така, след като гигантската кобила на Гаргантюа помита с опашката си цялата, растяща наблизо гора. Възхитеният великан възкликва: „Je trouve *beau ce*“ (Рабле 1982: 78–79)...

дух, от съзнанието за автономията на езика и неговото космическо измерение“ (Spitzer 1970: 75). Впечатлението е достатъчно ясно – един езиковед, отлично обучен в старата позитивистична традиция, сега напънга външните ѝ граници, желае да я използва за нещо, което доскоро ѝ е било чуждо – да разчупи закостенялата повърхност на езика, под която поне за кратко да проблесне стилът. Тук ще се задоволим да споменем само ръководната идея на Шпитцер: „Хуманитарните науки ще бъдат възстановени само когато хуманитаристите изоставят своето агностическо поведение, когато отново станат човешки същества и споделят вратата на Раблеевия хуманистичен и религиозен крал: „знанието не прониква в недоброежелателна душа и наука без съвест е само руина на душата“ (Spitzer 1948: 24–25).

Много преди замислянето на настоящия текст, издирвайки разнородна библиографска информация, неговият автор се натъкна на следната, привличаща вниманието бележка относно есето на Шпитцер: „френската версия на неговата лекция... е била направена, доста небрежно (*assez négligemment*), от М. Фуко!“ (Logian 1987: 141). Специалистите езиковеди имат последната дума за преводаческите умения на Фуко. Ние поставяме акцента на друго място – в крайна сметка това е всичко, от което имаме нужда – Фуко да не е бил достатъчно внимателен в превода, да е превеждал посвоему, да е тълкувал, променял, добавял, да е покачил степента на винаги неизбежната конвергенция между изходен текст на чужд език и преводен адекват, да е приватизирал неочаквано много от оригинала, да е авторизирал наново смисъла му... Подобен ентусиазъм обаче приключва бързо, защото читателят, решен да търси достатъчно дълго, вероятно ще открие и становище, противоположно на по-горе цитираното: „Преводът на Фуко на Шпитцеровото есе представлява един *прецизен, педантичен* (*fine, meticulous*) превод на оригинала *почти дума по дума* (*almost word-by-word*)...“ (de Vugt 2012: 63–66).

Следователно може да се окаже по-продуктивно да разгледаме „Art du Langage et Linguistique“ с оглед концептуално-методологическото равнище, на което работи Фуко в книгите си, писани и публикувани приблизително по същото време. „Мястото на такъв превод не е в някакъв вакуум“ (de Vugt 2012: 64), тъкмо обратното, Фуко го поставя в много специфична смислова позиция по отношение на своите може би най-представителни изследвания: „Думите и нещата“ (1966) и „Археология на знанието“ (1969). Предполага се, че работата по него ги предхожда, а решението за публикация е по-късно от тях. Две творби, в които кризата на модерната епистема е вече предусетена и които следователно отброяват времето до нейния безлично и безразлично настъпващ край, следван от възшествието на четвърта епистема, в която Човекът ще изчезне, са поставени съредно – в семантичен контакт – с една творба, в която се настоява безспорно диагностицираната в нея криза на съвременните хуманитарни науки да бъде преодоляна чрез самосъзнателно завръщане към Човека... Пред нас е имплицитна форма на диалог, която очевидно не е могла да

бъде спестена, нито проведена по друг начин². Разговор с абстрахиран, сгъстен до аналитична алегория персонаж-противник или може би амбивалентен персонаж в едно особено, силно „магнетизирано“ поле на привличане и отблъскване на изводи и основания. В тази сложно организирана, според нас – преобладаващо контрастна³ среда, в която е трябвало да се отрази преобърнатата централната методологическа теза на Фуко, е било негласно обосновавано едно отрицание. Защото в „Думите и нещата“ Фуко се смее тъкмо и именно на изследователи от типа на Шпитцер: „На всички онези, които все още искат да говорят за човека, за неговото господство или за освобождението му..., които искат да тръгнат от него, за да получат достъп до истината, на всички онези, които, напротив, свеждат всяко познание до истината на самия човек..., които не искат да формулират, без да антропологизират..., които не искат да мислят, без веднага да помислят, че човекът е този, който мисли, на всички тези повърхностни и нелепи форми на рефлексия не може да се противопостави нищо друго освен философски смях...“ (Фуко 1992: 458).

Използвайки собствените („повърхностни и нелепи“...) думи на един от най-внимателните и задълбочени от „всички онези, които...“, използвайки ги почти като криво огледало, с „Art du Langage et Linguistique“ Фуко се опитва да покаже на своите читатели причината да се смее. И понеже един от централните примери (може би централният) в есето на Шпитцер е Рабле, последният малко неочаквано се превръща в емпирически конкретното средство за това оразличаване. Това ще се окаже почти единственият начин за Фуко да тълкува Рабле – през чисто принципиалната яснота на едно методологическо несъгласие. Следователно според Фуко Рабле може да бъде друг и много различен от своя лингвистично-литературоведски образ, изработен в протежението на цялата трета епистема в Западния свят: първоначално романтически, после позитивистичен и накрая шпитцериански. „...Това е гигантският глас на Рабле, който вика към нас право през бездната на вековете, толкова разтърсващ сега, колкото в часа, когато създал тези думи-чудовища“ (Spitzer 1948: 18) – ето какво се решава да преведе Фуко вероятно за да покаже в най-непосредствената ѝ текстуална

² И по времето, когато Фуко работи над превода, и когато го публикува, Шпитцер е вече покойник.

³ Според нас de Vugt в значителна степен надценява конвергенцията между текстовете на превеждащия Фуко и превеждания Шпитцер: „жестът на преводача се опира върху факта, че той вписва (inscribes) себе си в творбата, която носи сигнатурата на автора, докато точно в същото време извлича (draws) тези авторови име и идеи в пространството, подпечатано от неговата собствена сигнатура“ (de Vugt 2012: 64). Наред с това, важно ни се струва напомнянето за непрекъсващата връзка на Фуко с филологията (на Ницше), за възможността чрез въпросния превод (на есето на Шпитцер) Фуко ясно „да покаже в каква традиция трябва да бъде четен“ (de Vugt 2012: 65).

изява онази позиция, онзи принцип за анализиране на текстове, с който не е съгласен. Шпитцер му е нужен, а през него и Рабле, за да придобие това несъгласие пълния си смисъл.

II. Рабле, за разлика от Борхес...

Кой е Евстен? Един от героите на Рабле, със сигурност не най-популярният. Името е гръцко по форма, предпочетено от романиста вероятно за да vyplъщава и само по себе си решителното отместване на хуманистичния поглед от току-що изтеклото Средновековие към една силно идеализирана Античност. Ала Евстен много подхожда за име – и твърде лесно се асоциира в примера, към който преминаваме по-долу – с някой от раннохристиянските писатели. Ерудитско говорене за храната и тялото след приключване на поста – ето с какво читателят може да бъде заблуден, принуден дълго да търси в справочниците по антична литература към кой именно автор тук ни препраща Рабле, с кого от първите средновековни мислители е решил да се подиграва. Ала в тези справочници няма такъв автор и следователно, когато експлицитно разсъждава за Евстен и за неговите свършено конкретни думи, Фуко, също както Рабле, няма предвид мислител от времето на Августин или Боеций. Не особено краткият цитат в контекста на приблизително половин страница – ето как (и не къде да е, а) почти в абсолютното начало на „Думите и нещата“, непосредствено съредно с Борхес и затова на максимално значимо концептуално място, Фуко коментира Рабле. Привеждаме автентичния текст от авторския предговор в неговата синтактично-смислова цялост: „*Je ne suis plus à jeun, dit Eusthènes. Pour tout ce jourd'hui, seront en sûreté de ma salive: Aspics, Amphisbènes, Anerudutes, Abedessimons, Alarthraz, Ammobates, Apinaos, Alatrabans, Aractes, Asterions, Alcharates, Arges, Araines, Ascalabes, Attelabes, Ascalabotes, Aemoroides.*“ (Foucault 1966: 8) („Аз вече не постя, каза Еустен. Днес през целия ден ще бъдат в безопасност в моята слюнка следните видове:...“ (Фуко 1992: 26). За сравнение прилагаме малка част от текста на самия финал на глава 64, книга IV от „Гаргантюа и Пантагрюел“: „*Je ne suis plus à jeun, dist Eusthenes. Pour tout ce jourd'hui seront en seureté de ma salive: / Aspicyx, / Amphisbenes, / Anerudutes, / Abedessimons, / Alarthraz...*“ (Rabelais 1920: 191), („И моят търбух е сит, и червата ми не свирят на завоите, заключи Евстен. За вас, разбира се, това не е интересно, затова пък ще бъдат запазени от слюнката ми и следователно е от голямо значение за: / анеродути, / абедисимони, / алхартафи, амобати, / аракти...“⁴ (Рабле 1982: 196–197). Съвпадението е видимо – Фуко привежда точно думите на Рабле, изрежда последователно чак до края на азбучен раздел „А“ микроорганизмите, които ще оцелеят в слюнката на Евстен, като само променя архитектурата.

Този изразителен пример следва друг, на който Фуко приписва славата непосредствено да е провокирал създаването на „Думите и нещата“:

⁴ Очевидно, преводът в българското издание е по смисъл.

невъзможната класификация на животните в „китайската енциклопедия“ на Борхес. По този начин „арактите“ и „аскалаботите“ на Рабле са въведени в сравнителен режим с животните на Борхес, едни от „които се държат като обезумели“, а други „отдалеч изглеждат като мушици“ (Фуко 1992: 25). Само вторият вид класификация според Фуко преминава границата на европейския тип мислене, Рабле остава отсам тази граница, той прави нещо необичайно и смутително впечатляващо, но все още напълно възможно за разбиране, поради което не се превръща в повод за написване на епистемологическо изследване... Въсщност, ако останем на нивото на самите изкази на Фуко, то, обратно, не разликите, а приликите между двата коментирани примера ще се окажат значително число. Както при Борхес, така и при Рабле според Фуко наблюдаваме 1) странни съпоставяния по рубрики, 2) добре разграничени една от друга, 3) поднесени чрез дълго изброяване 4) в азбучен ред. Едно-единствено нещо следователно отличава животните в китайската енциклопедия на Борхес от списъка микроорганизми на Рабле: липсата на ясно локализирано общо за тях място. И обратно, такова все пак съществува при Рабле, и по-скоро съществуват две – едно на нивото на „нещата“ и още едно на нивото на „думите“. За първото: „изглежда твърде невероятно тези хемороиди, акари и амобати да се размесят един ден **по зъбите** на Еустен, но в крайна сметка в тази гостоприемна и ненаситна уста те има къде да се настанят и да намерят пристана на своето съвместно съществуване (le palais de leur coexistence)“ (Foucault 1966: 8; Фуко 1992: 26–27). Устата на Еустен – малък свят, дворец за микроскопични животни – образът, създаден от Фуко, постепенно става раблезиански: френската дума „palais“ в по-горе цитираното му изказване, освен „палаг“, означава също и „**небце**“... Не трябва да пропускаме: малко порано Фуко прави препратка към трети пример. Според него подходът на Рабле функционира по сходен начин с този на сюрреалистите⁵, който тъкмо поради това също не е могъл да вдъхнови една археология на хуманитарните науки – той все още има статуса на мислим и възможен в ареала на Западната култура: „Но всички тези червеи и влечуги... пъплят... **в слюнката** на Еустен: именно там е тяхното **общо място**, както мястото на чадъра и шевната машина – на операционната маса“ (Фуко 1992: 26).

Второто, не по-малко реално, добре укоренено в практиката, общо поле за разнородните и непривлекателни миниатюрни създания на Рабле е самият език, изговорен или фиксиран върху хартиената страница. Те намират здрава опора в него, в невидимата му способност да подрежда дори когато на пръв поглед само назовава, да приписва и активира в назованите неща чисто логически ред: „ако странността на тяхната среща прави силно впечатление, това става върху основата на тези „и“, „в“ и „на“, чиято трайност

⁵ Апропо, това е и една от устойчивите идеи на Шпитцер, представена в други негови текстове, посветени на Рабле.

и очевидност осигуряват възможността за съпоставяне“ (Фуко 1992: 26). Това, което прави Евстен в областта на езика, не се прави всеки ден, но се съдържа като възможност във всекидневната реч, която го позволява от самото начало и в някаква степен предопределя появата му. Дързостта на Рабле стига го последната възможна граница, но не я преминава, не подрива самите основи на езика⁶, не обезсмисля силата на съюзите да свързват или на предлозите да локализируют, да приближават или разделят нещата. А „уродливостта, която Борхес показва в своето изброяване, се изразява, напротив, в това, че самото общо пространство на срещите се оказва разрушено“ (Фуко 1992: 27).

Това по същество е всичко⁷, оттук нататък Фуко невъзвратно преминава към централните тези на своята може би най-важна книга, безотносително спрямо Рабле. Изяснявайки състоянието и функционирането на знанието във века на Ренесанса, той пожелава да цитира кого ли не (Рамю, Белон...), но за Рабле предпочита да мълчи. На един от най-важните и очаквани въпроси от страна на раблеистите – какъв е статусът на езиковия знак в „Гаргантюа“ – не е даден никакъв отговор, откриваме само една вметната реплика, която не може да го замени: „всички тези разлагащи се и лепкави същества пъплят подобно на обозначаващите ги срички...“ (Фуко 1992: 26). В правото си ли сме да свържем прочутата епистема на подобие с романа на Рабле просто защото тя характеризира знаниевите структури от неговото време? За принадлежност на своеобразното слово на Евстен към тази епистема ли се намеква в цитата по-горе? Приличат ли по някакъв начин самите същества на думите, с които са назовани, следва ли езикът поне общото разположение на нещата в света? Единственото, което Фуко експлицитно заявява по тези въпроси, е, че бавното пълзене на акарите много прилича на произнасянето им...

III. Според моментния каприз на фразата...

Разделяйки се с риска да възстановяваме позиция, в най-добрия случай считана за чисто имплицитна, на финала на настоящия текст привличаме още едно от редките експлицитни позовавания на Рабле, направени от Фуко, ала вече от съвсем друг вид. Тук не става дума за превод, нито за изследване. През 1975 г. в свое интервю за Роже-Пол Дроа Фуко споменава автора на „Гаргантюа“ на финала на серия примери за това как университетската институция идеологизира, почти теологизира литературата⁸, като я принуждава да продължава да бъде преди всичко експресия, израз(яване) – на големите

⁶ На никаква цена Шпитцер не би могъл да се съгласи с това...

⁷ А може би дори е и по-малко: „За мен литературата винаги е била обект на констатация, а не на анализ, нито е служила, за да се стесни или разшири полето на анализа. Бе просто почивка, спирка, емблема, знаме“ (Фуко 1987: 119). От друга страна, максимализираме „археологическото“ изискване да се изследват изкази (в случая неговите собствени) по признака „рядкост“ на появяването.

⁸ Тук може би трябва да напомним еднозначно изразителното (в прав текст) признание на Шпитцер: „Да, ние, хуманитаристите, сме теолози“ (Spitzer 1948: 33).

исторически тенденции, ако не и на авторовата персоналност: „Но ако в този момент всички... професори ви кажат, определено или не, че големите постижения на една култура, основните ѝ моменти... трябва да се търсят при Дидро или при Сад, или при Хегел, или при Рабле)...“ (Фуко 1987: 122). Дори и така прекъснат, цитатът показва методологически принципната позиция на Фуко по проблема, а именно: няма никаква нужда Рабле да бъде разкриван в сърцевината на собственото му слово – нито той, нито културните тенденции на Ренесанса. Но няма много смисъл и в това той да бъде разглеждан – Фуко го казва по любопитно прецизен начин – „ултра рационално“ (Фуко 1987: 121), на нивото на вътрешната езикова системност, т.е. чисто структуралистично. Според него, в такива случаи е необходимо да се подходи по изцяло различен начин – да се потърси онова, което *прави текстовете на Рабле да функционират като* литература, да се разбере за тази цел как въобще от общата маса на казаните през XVI в. неща е била отделена тази „особена езикова област“ (Фуко 1987: 121): „Предпочитам да уловя движението, процеса, чрез който често пъти обърканото, нелитературно и веднага забравено слово навлиза в литературата. Какво става? Как тези усилия се променят, след като бъдат признати за литература?“ (Фуко 1987: 122).

На базата на тези методологически ориентационни въпроси, може хипотетично да допуснем – за Фуко Рабле не е нито поддръжник, нито опонент на определени културни тенденции. Той по-скоро се възползва от шанса непрекъснато да замества себе си, следвайки актуалната форма за организация на знанието и властта от своето време. И вместо да придвижва напред границата на изказуемото, се старае чрез вече наличните изказни традиции да покаже, че критиката на която и да било норма е направена от същите материали, както самата норма, да разкрие, с чудовишно невъздържана ирония, че словото по поразително еднакъв начин наслажда фантастически прораствания върху реалността – колкото политическото, толкова и литературното слово... Защото не само тялото (Атанасов 1993: 54, Atanassov 1994: 206), но и словото на Рабле може да се окаже власт в чист вид – едновременно твърде многословна и мълчалива за вложените интенции, оставаща достатъчно далеч от преките значения, винаги способна да се стои в алегорична неяснота, докато говори за най-първичното...

Но това, както казахме, са текстуално непотвърдени допускания. Невинно-бруталната стихия на самоутвърдението, наблюдавана у Рабле, все още далеч от процеса по цивилизоване на нравите, далеч въобще от всяка дисциплинарна принуда – ако това наистина е така – остава до голяма степен извън критическото полезрение на Фуко. А той оставя свободни от всяка по-строга яснота, от всяка предпоставена форма на изводност смисловите ефекти, получени от пресичането на неговия епистемологичен метод с езиковия космос на Рабле. В началото на 60-те години на XX век още не поставя въпрос, не предлага отговор, мълчаливо превежда думите на Шпитцер, наблюдава техните отблясъци. През 1966 г. заговаря пряко за Рабле, ала само за да го

раздалечи принципиално от Борхес, като остави на читателите си да решат сами дали исторически ранните думи на Евстен сепват „антропологическия сън“ на третата епистема. През 1975 г. проговаря отново, инцидентно и за кратко, поставяйки сякаш според моментния каприз на фразата твърде своеобразния Рабле сред емблематични автори от късното Просвещение, за да очертае обаче и по отношение на него, и на тях новата възможност за прилагане на „генеалогически“ анализ, който да разкрие какво исторически уникално преплитане между знание и власт е позволило онзи много особен акт по нагряпване на словото, който най-късно от времето на Рабле насетне мълчаливо сме се съгласили да наричаме „литература“.⁹

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов 1993:** Атанасов, Стоян, Бележки върху тялото във френската средновековна и ренесансова литература през погледа на Мишел Фуко, Литературна мисъл, 5, с. 47–56, 1993, Atanasov, Stoyan, Belezhki varhu tyaloto vav frenskata srednovekovna i renesansova literatura prez pogleda na Mishel Fuko, Literaturna misal, 5, s. 47–56, 1993.
- Рабле 1982:** Рабле, Франсоа, *Гаргантюа и Пантагрюел*, София: Народна култура, 1982 (прев. Дора Попова), Rable, Fransoa, Gargantyua i Pantagryuel, Sofiya: Narodna kultura, 1982 (prev. Dora Popova).
- Фуко 1987:** Фуко, Мишел, Фуко, пътуване без виза в света на философията, Бюлетин на СБП, бр. 3, с. 118–123, 1987 (прев. Петър Оббов), Fuko, Mishel, Fuko, ratuvane bez viza v sveta na filosofiyata, Vyuletin na SBP, br. 3, s. 118–123, 1987 (prev. Petar Obbov).
- Фуко 1992:** Фуко, Мишел, *Думите и нещата*, София: Наука и изкуство, 1992 (прев. Веселин Цветков), Fuko, Mishel, Dumite i neshtata, Sofiya: Nauka i izkustvo, 1992 (prev. Veselin Tsvetkov).
- Фуко 1996:** Фуко, Мишел, *Археология на знанието*, София: Наука и изкуство, 1996 (прев. Антоанета Колева), Fuko, Mishel, Arheologiya na znaniето, Sofiya: Nauka i izkustvo, 1996 (prev. Antoaneta Koleva).
- Atanassov 1994:** Atanassov, Stoyan, Le corps dans l'œuvre de Michel Foucault – Moyen Age et au delà, *Michel Foucault: les jeux de la vérité et du pouvoir*, Nancy: Presses universitaires de Nancy, pp. 199–209, 1994.
- Foucault 1966:** Michel, Foucault, *Les Mots et les Choses*, Paris: Gallimard, 1966.
- Lorian 1987:** Lorian, Alexandre, Les raisonnements déraisonnables d'Émile Ajar, *Etudes Art et littérature*, XIV, Université de Jérusalem, pp. 120–145, 1987.

⁹ „Трябва да се разделим и със... стабилните обичайни за нас разчленявания и групирания..., щом става дума за анализирането на ансамбли от изкази, които по времето на своето формулиране са били подреджани... по съвсем друг начин: в края на краищата „литература“ и „политика“ са неотдавна възникнали категории, които могат да се прилагат към средновековната или пък дори към класическата култура единствено чрез ретроспективна хипотеза и чрез игра на формални аналогии...“ (Фуко 1996: 28–29).

Rabelais 1920: Rabelais, François, *Les oeuvres de Rabelais collationnées sur les éditions originales*, tome II, Paris: Librairie Garnier Frères, 1920.

Spitzer 1948: Spitzer, Leo, Linguistics and Literary History, *Linguistics and Literary History: Essays in Stylistics*, Princeton: Princeton University Press, 1–39, 1948.

Spitzer 1970: Spitzer, Leo, Art du langage et linguistique, *Études de style*, Paris: Gallimard, 45–78, 1970 (trad. Michel Foucault).

de Vugt 2012: de Vugt, Geertjan, Art de langage et linguistique: On Foucault's Spitzer, *Humanities Perspectives*, 63–66, 2012.